

Bagh-e Zaghan and its functions during the Timurid period

Yaghoub Khazaei^۱

Abstract

Based on a common classification, gardens may be categorized into two types: garden-tombs and garden-pavilions. In the present article, one of Iran's medieval garden-pavilion complexes, namely Bagh-e Zaghan of Herat, is examined from a historical perspective. Accordingly, the main research question is as follows: what was the structure of Bagh-e Zaghan, and what functions did it serve in the medieval period? It appears that with the construction and establishment of Bagh-e Zaghan by the rulers of the Kartid dynasty, this site was transformed into the seat of the Kartid-Timurid rulers. The findings of the study indicate that Zaghan served as a residence for Timurid rulers, a place for receiving envoys, and a venue for various ceremonies, including coronation celebrations of Timurid princes, royal marriages, as well as birthday and circumcision festivities of the princes. These ceremonies, particularly coronations, were held with the participation of various social groups, including nobles, religious leaders and sayyids, scholars, judges, painters, singers, and other segments of society. The organization of Timurid coronation ceremonies in Bagh-e Zaghan was intended to introduce and legitimize the new Timurid ruler to the public. In fact, Bagh-e Zaghan functioned as an intermediary space facilitating relations between different social strata and the Timurid rulers and princes.

Keywords: Bagh-e Zaghan, pavilion, Herat, Timurids, Kartids, social history.

Introduction

A large number of gardens were constructed in various cities during this period; however, the most prominent among them was Bagh-e Zaghan. In scholarly works related to this topic, such as *Herat in the Timurid Period* by Sarvar Humayun and *The Flourishing of Herat in the Timurid Era* by Abdulkhaki Tabibi, there is no substantial discussion of Bagh-e Zaghan. Michele Bernardini, in his article provides a general overview of Timurid gardens in these two cities and only briefly mentions Bagh-e Zaghan (Bernardini ۱۳۹۲: ۲۸۲). Wilber, in *Persian Gardens and Pavilions* (۱۳۴۸), also refers only briefly to the celebrations marking the beginning of Sultan Husayn Bayqara's

^۱. Associate Professor of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, khazaei@HUM.ikiu.ac.ir,

reign held in Bagh-e Zaghan (Wilber ١٣٤٨: ٨٩). The only published work directly related to the present study is the very brief article “Bagh-e Zaghan” by Mail Heravi. In this article, Heravi provides a short description of Bagh-e Zaghan, but it is dominated by a literary and poetic tone rather than a historical analysis. Therefore, the present article can be considered the first historical study of Bagh-e Zaghan and its functions.

Materials and Methods

This study focuses on a relatively obscure garden for which limited data is available. In the first stage, the author collected information on Bagh-e Zaghan from primary sources of the Ilkhanid and Timurid periods, and in some cases from early Safavid sources, in order to reconstruct the processes of its establishment, its Timurid period of flourishing, and its decline during the Safavid era. For this purpose, historical chronicles, poetry collections (divans), biographical dictionaries (tadhkiras), and other relevant sources were examined. An attempt was then made to describe the garden, its geographical location, and its internal spatial structure. Bagh-e Zaghan had a square plan and was built on land suitable for water circulation and irrigation. In the second part of the article, the social, political, and cultural functions of the garden are analyzed.

Discussion and Results

This article discusses one of the medieval Iranian gardens, namely Bagh-e Zaghan located in the city of Herat. Two main aspects are examined in detail: the description of the garden and its functions. Accordingly, the research question is formulated as follows: what functions did Bagh-e Zaghan serve in the medieval period? In response, it is hypothesized that with the construction of Bagh-e Zaghan, the site became a political center and administrative seat of Timurid rulers. From a social perspective, Zaghan functioned as a space for gathering and interaction between the populace and the Timurid rulers.

conclusion

The results of this study indicate that Zaghan was originally a village in the Herat region, where the Bagh-e Zaghan was later established and the Kart rulers constructed a pavilion within it. During the Timurid era, under rulers such as Shahrukh and Sultan Husayn Bayqara, Zaghan was regarded as the heart of the Timurid Empire. Following the collapse of the Timurids, Zaghan lost its former significance and, in the Safavid period, was reduced to a local-scale garden and gradually fell into ruin. According to this research, the functions of Bagh-e Zaghan can be summarized as follows:

1. Social function: Bagh-e Zaghan served as a mediator and meeting place for different social groups and classes to interact with Timurid rulers and elites. In fact, it functioned as a gathering space where various groups, invited by Timurid rulers and viziers, presented their arts and talents in different ceremonies. It was also a key venue for Timurid coronation ceremonies, in which various social groups participated. Through these events, Timurid rulers publicly announced the beginning of their reign. The participation of diverse social strata in these coronation ceremonies was an essential requirement of such events.

۴. Political function: Bagh-e Zaghan was known as a seat of power and residence of Timurid rulers such as Shahrukh and Sultan Husayn Bayqara. Its importance lay in the fact that its capture by opponents was equivalent to the collapse of a ruler's authority. The significance of Bagh-e Zaghan becomes especially evident in the internal conflicts and civil wars among the Timurids. During struggles between Timurid princes and commanders, Zaghan symbolized royal authority, and control over it was regarded as a sign of legitimacy and political power. In power struggles, princes considered possession of this site as equivalent to holding the royal throne. The capture of this garden in the conflict between the last Kart ruler and Timur symbolized a transfer of power.
۵. Cultural function: From a cultural perspective, Bagh-e Zaghan held a prominent place as a major site for celebrations, leisure, and recreation. It was used for princely weddings, birthday celebrations of princes and princesses, and receptions attended by prominent artists and scholars of the time, accompanied by music, dance, and festive gatherings.

Bibliography

Asfazari, Mu'in al-Din Muhammad Zamchi (۱۳۳۸), *Rawḍāt al-Jannāt fī awṣāf Madīnat Harāt*, ed. Sayyid Muḥammad Kāzim Imām, Part ۱, Tehran: Tehran University Press [In persian].

Asfazari, Mu'in al-Din Muhammad Zamchi (۱۳۳۹), *Rawḍāt al-Jannāt fī awṣāf Madīnat Harāt*, ed. Sayyid Muḥammad Kāzim Imām, Part ۲, Tehran: Tehran University Press, [In persian].

Iskandar Beg Torkaman (۱۳۸۷), *Tārīkh-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsī (Book One)*, Tehran: Amir Kabir Publishing, [In persian].

Amīr 'Alī Shīr Navā'ī "Fānī" (۱۳۴۶), ed. Muḥammad Ya'qūb Wāḥidī Jūzjānī, Kabul [In persian].

Bartold, V. V. (۱۳۶۰), *Zindagānī-ye Sīāsī-ye Mīr 'Alī Shīr Navā'ī*, Persian trans. Mir Ḥusayn Shāh, ed. Āykhān Bayānī, Kabul: Ministry of Information and Culture, [In persian].

Bernardini, Michele (۱۳۹۴), "Bāghhā-ye Samarqand va Harāt," in: *Bāghhā-ye Eslāmī*, trans. Majīd Rāsikhī, Tehran: Rozaneh [In persian].

Burhān-e Qāte' (۱۳۴۶), Muḥammad Ḥusayn Khalaf Tabrīzī, Vol. ۱, entry "Bāgh-e Zāghān," ed. Muḥammad Mo'in, Tehran: Ibn Sīnā, [In persian].

Bayhaqī, Abū'l-Faḍl Muḥammad ibn Ḥusayn (۱۳۸۰), *Tārīkh-e Bayhaqī*, ed. Khalīl Khaṭīb Rahbar, Vol. ۱, Tehran: Mahtāb Press, [In persian].

Ḥāfīz-i Abrū, Shihāb al-Dīn 'Abdallāh ibn Luṭf Allāh (۱۳۷۲), *Zubdat al-Tawārīkh*, ed. Sayyid Kamāl Ḥajj Sayyid Javādī, Vol. ۳, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, [In persian].

Ḥāfīz-i Abrū (۱۳۴۹), *Jughrafiyā-ye Ḥāfīz-i Abrū: Bakhsh-e Khurāsān*, ed. Māyel Haravī, Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān, [In persian].

- Hāfiz-i Abrū (۱۳۸۹), Tārīkh-e Salāfīn-e Kart, ed. Mīr Hāshim Moḥaddeth, Tehran: Markaz-e Mīrāth-e Maktūb,[In persian].
- Ḥasan Beg Rūmlū (۱۳۸۴), Aḥsan al-Tawārīkh, ed. ‘Abd al-Ḥusayn Navā’ī, Tehran: Asāfīr,[In persian].
- Khvānd Amīr, Ghiyāth al-Dīn ibn Humām al-Dīn (n.d.), Tārīkh-e Ḥabīb al-Siyar, ed. Dabīr-Siyāqī, Vol. ۴, Tehran: Khayyām Press,[In persian].
- Khvānd Mīr, Ghiyāth al-Dīn ibn Humām al-Dīn (۱۳۷۸), Makārim al-Akhlāq, ed. Muḥammad Akbar ‘Ashīq, Tehran: Markaz-e Mīrāth-e Maktūb,[In persian].
- Khvānd Mīr (۱۳۴۰), Faṣlī az Khulāṣat al-Akḥbār, with introduction and annotations by Guyā E‘temādī [In persian].
- Khvānd Mīr (۱۳۷۲), Mā’āthir al-Mulūk, appended to Khulāṣat al-Akḥbār and Qānūn-e Homāyūnī, ed. Mīr Hāshim Moḥaddeth, Tehran: Rāsā Cultural Services Institute [In persian].
- Dawlatshāh Samarqandī (۱۳۶۶), Tadhkirat al-Shu‘arā, ed. Muḥammad Ramazānī, Tehran: Padydeh Khavar Press [In persian].
- Dawlatshāh Samarqandī (۱۳۸۲), Tadhkirat al-Shu‘arā, ed. Edward Browne, Tehran: Asāfīr,[In persian].
- Robiera, María Jesús (۱۳۹۲), “Bāgh-e Eslāmī hamchon kenāyeh-yi az behesht,” in: Bāghhā-ye Eslāmī, trans. Majīd Rāsikhī, Tehran: Rozaneh,[In persian].
- Ṭabībī, ‘Abd al-Ḥakīm (۱۳۶۸), Tārīkh-e Harāt dar ‘Ahd-e Tīmūriyān, Tehran: Hīrmand,[In persian].
- ‘Ālamī, Mahvash (۱۳۹۲), “Bāgh-e Īrānī: Anwā’ va shaklhā,” in: Bāghhā-ye Eslāmī, trans. Majīd Rāsikhī, Tehran: Rozaneh,[In persian].
- ‘Abd al-Razzāq Samarqandī, Kamāl al-Dīn (۱۳۸۳), Maṭla‘ al-Sa‘dayn wa Majma‘ al-Baḥrayn, Vol. ۲, ed. ‘Abd al-Ḥusayn Navā’ī, Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies,[In persian].
- Farhang-e Nafīsī (۱۳۰۰), ‘Alī Akbar Nafīsī (Nazim al-Aṭibbā’), Vol. ۱, entry “Bāgh-e Zāghān,” Tehran: Khayyām Press,[In persian].
- Qāsim ibn Yūsuf Abū Naṣīrī Haravī (۱۳۴۷), Risāla Ṭarīq-e Qīsmat-e Āb-e Qalb, ed. Najīb Māyel Haravī, Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān,[In persian].
- Mīrkhvānd, Muḥammad ibn Khvāndshāh Balkhī (۱۳۷۳), Rawḍat al-Ṣafā, abridged by ‘Abbās Zaryāb, Vol. ۲, Tehran: Elmi Press,[In persian].
- Naṣrābādī, Muḥammad Ṭāhir (۱۳۷۸), Tadhkirat-e Naṣrābādī, ed. Moḥsen Nāji Naṣrābādī, Vol. ۲, Tehran: Asāfīr,[In persian].
- Navā’ī, Amīr ‘Alī Shīr (۱۳۲۳), Majālis al-Nafā’is, ed. ‘Alī Aṣghar Ḥekmat, Tehran [In persian].

Vāṣifī, Zayn al-Dīn (۱۳۴۹), *Badāyi' al-Waqāyi'*, ed. Alexander Boldyrev, Vol. ۲, Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān, [In persian].

Wilber, Donald (۱۳۴۸), *Bāghhā-ye Īrānī va Kūshkhā-ye Ān*, trans. Mahīn-Dokht Ṣabā, Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb, [In persian].

Heravī, Sayf ibn Muḥammad ibn Ya'qūb (۱۳۰۲), *Tārīkh-nāmeḥ-ye Herāt*, ed. Muḥammad Zubair al-Ṣiddīqī, ed. Khān Bahādur Khalīfa Muḥammad Asadullāh, Tehran: Khayyām Bookstore, [In persian].

Māyel Heravī (۱۳۴۹), “Bāgh-e Zāghān,” *Majalla-ye Āryānā*, Year ۲۸, No. ۴, pp. ۲۷-۳۲ [In persian].

Homāyūn, Sarvar (۱۳۸۰), *Harāt dar Dowreh-ye Tīmūriyān*, Peshawar [In persian]

Qazvīnī, Yahyā ibn 'Abd al-Laṭīf (۱۳۸۶), *Lub al-Tawārīkh*, ed. Mīr Hāshim Moḥaddeth, Tehran: Society of Cultural Heritage and Dignitaries [In persian].

References

Sharifī, Mohammad Ashraf, (۲۰۲۰), “Amir Alisher Nawayi Spiritual Status and his role in the construction of historical and Public welfare buildings during the Timurid Period”, *Integrated Journal for Research in Arts and Humanities*, Vol. ۰, No. ۴, PP. ۸۴-۸۹

Бертельс Е.Э. (۱۹۶۰), *Избранные труды. , Навои и Джамии. Москва: Наука.*

باغ زاغان و کارکردهای آن در عصر تیموری

یعقوب خزائی^۱

چکیده

باغ در فرهنگ و تمدن ایرانی از روزگاران کهن جایگاهی بس مهم داشته است. طبق یک تقسیم بندی می توان باغ ها را به دو نوع باغ - مقبره ها و باغ - کوشک ها دسته بندی کرد. مقاله حاضر به بررسی تاریخی یکی از باغ - کوشک های مهم ایران سده های میانه، یعنی باغ زاغان هرات، می پردازد. پرسش اصلی پژوهش از این قرار است که باغ زاغان دارای چه ساختاری بوده و واجد چه کارکردهایی در سده های میانه بوده است؟ نتایج پژوهش موید آن است که این باغ پس از احداث توسط امرای آل کرت، به یکی از مراکز مهم دولتی در دوران آل کرت و تیموری تبدیل شد. باغ زاغان افزون بر محل اقامت امیران تیموری، محل پذیرایی از ایلچیان و برگزاری آیین ها و جشن های گوناگون، از جمله تاجگذاری امیران، ازدواج امیرزادگان، جشن تولد و ختنه سوران شاهزادگان بوده است. این مراسم ها با حضور گروه های مختلف اجتماعی از جمله اشراف، علما، سادات، قضات، هنرمندان و دیگر اقشار جامعه برگزار می شد. برگزاری آیین های تاجگذاری در باغ زاغان، با هدف معرفی و مشروعیت بخشی به امیران جدید تیموری نیز قابل ارزیابی است. از این رو، باغ زاغان را می توان فضایی میانجی در روابط میان امیران تیموری و گروه های مختلف اجتماعی دانست.

واژگان کلیدی: باغ زاغان، کوشک، هرات، تیموریان، آل کرت، تاریخ اجتماعی.

^۱. دانشیار تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران، khazaei@HUM.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷

۱- مقدمه

باغ در فرهنگ و تمدن ایران زمین واجد جایگاه ویژه ای بوده است. ایرانیان کهن باغ را پردیس می گفتند و همین واژه در زبان های انگلیسی (Paradise) و فرانسه (Paradis) ^۱ و دیگر زبان های هند و اروپایی هم وارد شده است. سابقه باغ در ایران به دوران قدیم برمی گردد و می توان از یک منظر باغ ها را به دو دسته باغ - مقبره ها و باغ - کوشک ها تقسیم بندی کرد. اطلاعاتی از باغ ها در عهد هخامنشی موجود است. چنانکه مشهور است مقبره کوروش در درون باغی محصور بوده است و باغ - مقبره در تاریخ ایران، چه قبل و چه بعد از اسلام، حائز اهمیت بوده است و به همین منوال «باغ پیروزی» یکی از باغ های باشکوه عصر سلطان محمود غزنوی در شهر غزنه قرار داشت که پس از مرگ او چنانکه وصیت نموده بود، در همان باغ به خاک سپرده شد (بیهقی ۱۳۸۵: ۹۳). در دوران متاخرتر هم می توان به باغ نظر و مقبره کریم خان زند در آن اشاره کرد.

اما نوع دوم از باغ ها را می توان باغ - کوشک ها نامگذاری کرد که شمار این نوع باغ ها در ایران بسیار زیاد بوده است و باغ زاغان در زمره باغ - کوشک ها قرار می گیرد. ولی باید عنایت داشت که اعراب جاهلی با باغ میانه ای نداشتند. در نظر اعراب قبل از اسلام طبیعت به طور اعم و باغ به طور اخص فاقد هر گونه جایگاهی نزد آنان بود زیرا آنان طبیعت را «موحش» می دانستند چرا که طبیعت نماینده بیابان و صحرا بود که در آن به دلیل فقدان آب هر گونه زندگی نفی می شد. به نظر رویبه را (M. J. Rubiera) صحرا در زبان عربی به طور کلی مفهوم منفی را به ذهن متبادر می کند. در اشعار عرب جاهلی هم نامی از «باغ» و «الجنة» برده نمی شود؛ چرا که باغ نعمت الهی است که به عصر جاهلی تعلق ندارد. پیدایش باغ در فرهنگ عربی در رابطه با بهشت قرآنی قابل تاویل است. در قرآن بارها از «روضه» سخن به میان می آید (رویبه را ۱۳۹۲: ۱۷). از این جهت باغ به فرهنگ عرب ها و مسلمان وارد شده و در ایران عصر اسلامی هم به باغ از منظر روضه قرآنی عنایت می شد. به هر حال در ایران بعد از اسلام و در دوران مختلف انواع باغات و چهار باغ^۲ ها بنا شد و ترکان و مغولان هم این سنت ایرانی - اسلامی را استمرار بخشیدند بطوریکه در عصر سلاجقه و ایلخانی هم باغ از اهمیت ویژه ای برخوردار بود. برخی از باغ های معروف عصر میانه عبارتند از: باغ اوجان، باغ شاه یزد، باغ هشت بهشت تبریز و نظائر آن.

در فرهنگ نفیسی درباره تعریف مفهوم باغ آمده است: «محوطه ای که نوعا محصور است و در آن گل و ریاحین و اشجار مثمر و غیرمثمر و سبزی آلات و جز آن غرس و زراعت میکنند...» (۱۳۵۵: ج ۱، ذیل مدخل «باغ»). در تعریف

مفهوم باغ اصطلاح محصورشدگی بسیار مهم است و اساساً از نظر ریشه‌شناسی پردیس ناظر به همین ویژگی محصور شدگی باغ با دیوارها و پرچین هاست.

هرات عصر تیموری نیز دارای بوستان‌ها و باغ‌های متعددی همچون باغ جهان‌آرا، باغ مرغنی، باغچه تخت عزیزان، باغچه گازرگاه، باغ نو، باغ زبیده، آق سرا، باغ سفید^۳ و نظائر آن بوده است. در این میانه برجسته‌ترین و مهم‌ترین باغ، زاغان بوده است که در عین حال که در آن دوران واجد اهمیت و شان خاصی بوده است، اما از نظر پژوهش‌های تاریخی تقریباً گمنام مانده است. لذا راقم این سطور در گام نخست داده‌های مربوط به باغ زاغان را از مراجع دست اول عصر ایلخانی، تیموری و صفوی گردآوری کرده است تا بتواند تا حد امکان فراگرد تاسیس باغ در عصر حکام آل کرت، دوران شکوه عصر تیموری و عصر زوال صفوی را به دست دهد. سپس سعی شده است توصیفی از باغ، موقعیت جغرافیایی، و فضای درونی آن ترسیم شود. در بخش دوم مقاله سه کارکرد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی باغ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در فرهنگ‌هایی همچون دهخدا، برهان قاطع، و فرهنگ نفیسی صرفاً به اینکه «زاغان» باغی در هرات بوده است، اکتفا شده است. فی‌المثل در *برهان قاطع* ذیل مفهوم باغ زاغان نقل است: «نام باغیست از باغ‌های هرات» (برهان قاطع ۱۳۴۲: ذیل مدخل «باغ زاغان») و یا در فرهنگ نفیسی هم به همین توصیف موجز «نام باغی در هرات» (ذیل مدخل «باغ زاغان») بسنده شده است. در کتاب‌های منتشره قریب به موضوع حاضر همچون *هرات در دوره تیموری‌ها* نوشته سرور همایون (۱۳۸۰)، *تاریخ هرات در عهد تیموریان* نوشته عبدالحکیم طیبی (۱۳۶۸) و دیگر کتب و مقالات منتشره مربوط به دوره تیموریان هیچ بحث و تتبعی درخصوص باغ زاغان صورت نگرفته است، مگر یکی دو اشارت به این باغ که در متن مقاله بدان خواهیم پرداخت. میکال برناردینی در مقاله خود زیر عنوان «باغ‌های سمرقند و هرات» به طور کلی به باغات عصر تیموری در این دو شهر پرداخته است و تنها در موضعی در حد دو سه سطر به باغ زاغان اشاره کرده و موسس زاغان را آل کرت و آن را محل اقامت شاهرخ^۴ تیموری عنوان کرده است (برناردینی ۱۳۹۲: ۲۸۲). ویلبر هم در کتاب *خود باغهای ایرانی و کوشکهای آن* (۱۳۴۸) فقط در حد دو سطر اشاره ای کوتاه به جشن‌های آغاز سلطنت سلطان حسین بایقرا در باغ زاغان دارد (ویلبر ۱۳۴۸: ۸۹). اما تنها پژوهش صورت گرفته مقاله بسیار موجز و مختصر «باغ زاغان» به خامة مایل هروی منتشره در مجله آریانا است (هروی ۱۳۴۹)^۵. هروی در این مقاله توصیف مختصری از این باغ ارائه داده است که این توصیف مشحون از اشعاری از شاعران آن دوره و با غلبه وجه ادبی و شاعرانه بر وجه تاریخی است. لذا مقاله حاضر را می‌توان نخستین پژوهش تاریخی درخصوص باغ زاغان و کارکردهای آن تلقی کرد.

۲. موقعیت، ساختار و تاریخچه باغ زاغان

در عهد تیموری دو شهر بیش از مناطق دیگر رونق و آبادانی را تجربه کردند. نخست سمرقند بود که تیمور طبق نقشه و برنامه خود درصدد بود آن را به قطب اصلی فرهنگ و تمدن کشورهای اسلامی مبدل سازد و دیگری هرات بود که در دوره دوم تیموری مورد توجه قرار گرفت. تیمور در حوالی سمرقند روستاها و باغ‌هایی آباد کرد و نام آنها را سلطانیه، شیراز، بغداد، دمشق و مصر گذاشت (ویلبر ۱۳۴۸: ۶۷) تا با این کار خود برتری شهر سمرقند را بر دیگر شهرهای جهان به اثبات برساند. در همین پیرامون شهر سمرقند بود که تیمور باغات ارم، چنار، دلگشا^۶، باغ تخت قراچه و ... را ساخت. به عنوان نمونه باغ دلگشا در شرق سمرقند در سال ۱۳۹۶ م به منظور یادبود ازدواج تیمور با توکال خانم ساخته شد (برناردینی ۱۳۹۲: ۲۸۰). به هر حال تیمور نتوانست پیش بینی کند که در آینده ای نزدیک هرات با سمرقند رقابت خواهد کرد (بارتولد، ۱۳۶۰: ۱۳).

باید عنایت داشت که در هرات قبل از عصر تیموری هم احداث باغ رونق و گسترش داشته است. به عنوان مثال ملک شمس الدین از امرای آل کرت در میانه قرن ۷ قمری دستور داد «بنایان کوشک عالی در باغی که بر سر میدان بود و معروف به «باغ حوض» بنا کردند...» (حافظ ابرو ۱۳۸۹: ۱۴). خواندمیر به باغ‌های هرات در نوشته‌های خود توجه داشت. وی به باغ‌هایی همچون جهان آرا، مرغنی^۷، باغچه تخت عزیزان، باغچه گازرگاه^۸، باغ نو، باغ زبیده، آق سرا، باغ سفید و ... پرداخته است (خواندمیر ۱۳۴۵: ۲۷ - ۲۴). حافظ ابرو و میرخواند هم به باغ‌های معروف هرات از جمله باغ ماسان، باغ گلشن (حافظ ابرو ۱۳۴۹: ۸۰ تعلیقات مایل هروی) و «باغ سفید هرات» (حافظ ابرو ۱۳۸۹: ۱۵۹ و ۱۵۰؛ میرخواند ۱۳۷۳: ۱۱۹۸) که جزو بلوک انجیل بوده اند، اشاره کرده اند. باغ دولتخانه هم باغی و سرایی بزرگ و شاهانه بود که امیر غیاث الدین منصور پدر سلطان حسین بایقرا در آن سکنی داشته و حسین سلطان آتی در آن متولد شده بودند^۹. باغ جهان آرا که به «باغ مراد» هم نامبردار بوده است، از ساخته‌های سلطان حسین بایقراست (قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۳۵). درحقیقت اغلب باغات هرات عصر تیموری توسط سلطان حسین بایقرا (حک: ۸۷۵ - ۹۱۱) ساخته شد و مهمترین باغی که او احداث کرد، باغ جهان آراست که در سال ۱۴۶۹ احداث شد (برناردینی ۱۳۹۲: ۲۸۲). جهان آرا با بیش از صد جریب مساحت دارای یک کاخ، حوض یا استخرهای متعدد و مقادیر زیادی لاله آتشین و گل سرخ بود (ویلبر ۱۳۴۸: ۸۹). درواقع در حومه‌های هرات عصر تیموری باغ‌هایی با ارزش تولیدی فراوان ایجاد شده بود و منازل بزرگان و نهادهای مذهبی در کنار باغات قرار داشت (برناردینی ۱۳۹۲: ۲۷۸).

به هر جهت در میان باغ‌های متعدد هرات عصر میانه، از حیث تاریخی مهم‌ترین شان باغ زاغان است. درواقع دو باغ با نام و عنوان «زاغان» وجود داشته است؛ یکی باغ زاغان واقع در منطقه قره باغ در شمال کابل و دیگری باغ زاغان واقع در سمت غرب شهر هرات تاریخی واقع شده بود. مقاله حاضر فقط به زاغان هرات عطف توجه دارد. باغ زاغان هرات از جمله باغ‌های سلطنتی است که برای نخستین بار توسط حکام محلی آل کرت بنیاد نهاده شد. شاید بتوان ادعا کرد که

قدیمی ترین مرجع تاریخی که نام «زاغان» در آن درج شده است، تاریخ نامه هرات است. سیفی در تاریخ نامه هرات از «زاغان» در یورش مغولان به آن شهر و به شرح زیر نام برده است:

زمانی که ایلچکدای نویان فرمانده مغولی شهر هرات را برای بار دوم^{۱۱} در سده هفتم تصرف کرد، دستور داد تا زن و مرد از اهالی هرات را به قتل برسانند. «امیری بینال نام که بر طرف شمال شهر هرات بود، مردم هرات را به قتل می رساند و در این میان گروهی از ملتزمان به او گفتند که «ای امیر ازین اسیران قومی را زنده گذار تا رعیت تو باشند در جوار مسجد زاغان حایطی بود بینال بفرمود که از خلق هرات هر که در آن حایط رود او را بجان امان باشد قریب هزار آدمی از زن و مرد خود را در آن حایط انداختند از آن روز باز آن طایفه را حایطی میخوانند» (هروی ۱۳۵۲: ۱۸۲). ظاهراً قبل از آن که باغی در آن محل ساخته شده باشد، در آن محل روستایی به نام زاغان وجود داشته است بطوریکه ابونصیری هروی از «قریه باغ زاغان» (قاسم بن یوسف ابونصیری هروی، ۱۳۴۷: ۲۶) سخن گفته است. مایل هروی نیز در این زمینه اظهار داشته است: قریه باغان زاغان قبل از ملوک کرت وجود داشته است و ملوک کرت فقط باغ کوشک^{۱۱} آن را بنیاد نهاده اند (هروی ۱۳۴۹: ۳۲). ولی به هر حال منابع تاریخی از سال ساخت باغ زاغان اطلاعی به دست نمی دهند. فقط می دانیم که باغ زاغان کوشکی داشت که از آثار ملوک کرت بوده است.

هرات در عصر آل کرت به عنوان پایتخت این دولت محلی انتخاب شده بود و باغ زاغان به عنوان تختگاه و مرکز ثقل سیاسی این خاندان حکومت گر و بعد خاندان تیموری تعیین شد. در عصر شاهرخ تیموری با انتخاب هرات به پایتختی، زاغان به عنوان محل اقامت فرمانروای تیموری در نظر گرفته شد (خوندمیر ۱۳۴۵: ۲۷) و این مساله موجب گردید، زاغان بیش از گذشته اهمیت یابد. به نوشته خوندمیر این باغ روزگاری متعلق به میرزا ابوالقاسم بابر^{۱۲} فرزند بایسنقر و نواده شاهرخ بوده است. از نظر ابونصیری هروی «باغ زاغان مرکز پرگار دولت و نقطه دایره خلافت...» (قاسم بن یوسف ابونصیری هروی، ۱۳۴۷: پاورقی ۲۶) بود. ابوالقاسم شهاب الدین احمد خوافی، از آن به نام «باغ زاغان سلطانی» یاد کرده است. خواند میر در اثر خود مآثر الملوک باغ زاغان را از جمله آثار و بناهای میرزا علاء الدوله معرفی کرده است (خوندمیر ۱۳۷۲: ۲۰۳).

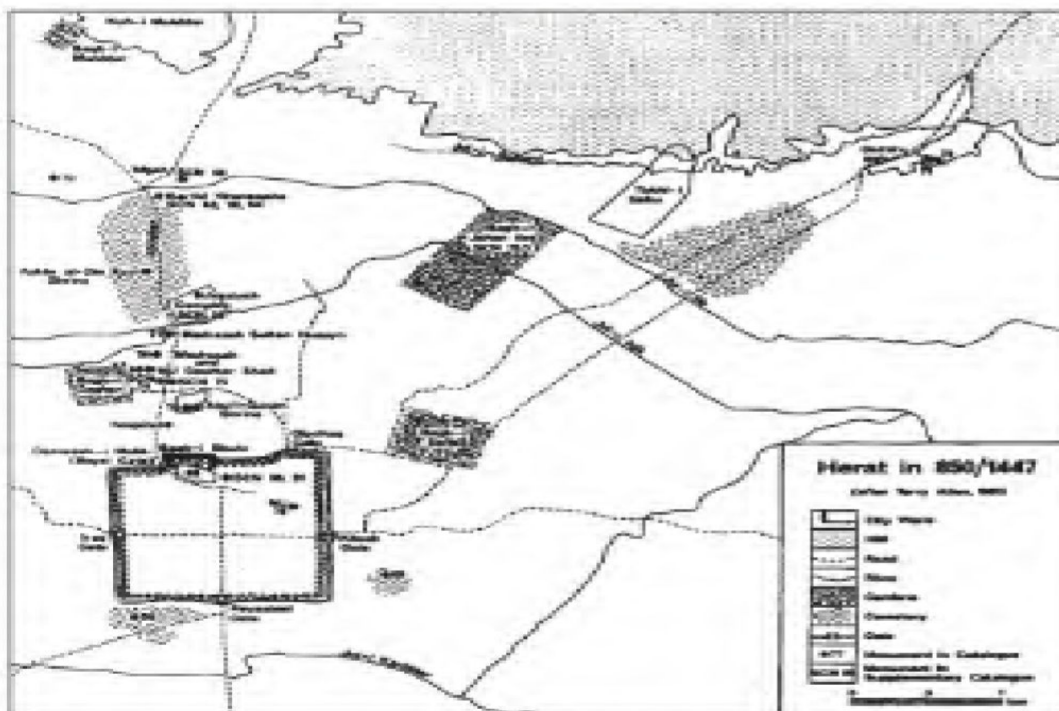
باغ ایرانی اسلامی در وهله نخست مکانی هندسی است و عجیب نیست که نام عربی باغ «روضه» و جمع آن «ریاض» است. باغ زمانی که شکل هندسی منظم به خود می گیرد، به صورت فردوس / پردیس ایرانی در می آید (روبیه را ۱۳۹۲: ۱۸). باغ عنصر اصلی و لاینفک معماری و تمدن عصر تیموری است. به طور کلی باغات عصر تیموری از جمله باغ زاغان «پلانی چهار گوش داشتند و بر روی زمینی مناسب برای جریان یافتن آب ساخته می شدند. حصارهای اطراف محوطه باغ را در بر می گرفت. به این دیوار گاه با برج هایی از خشت خام در گوشه ها اضافه می شد، که نقش کبوترخانه را داشتند» (برناردینی ۱۳۹۲: ۲۷۷ و ۲۷۸). در حصار باغ چندین ورودی تعبیه می شد که یکی از آنها ابعاد

بزرگتری داشت و در نقش سر در اصلی «ایوان» بود. در اغلب موارد در وسط باغ کوشکی قرار داشت که این ساختمان معمولاً طرحی چهار بخشی یا پلان صلیبی، احیاناً چند اشکوبه با دیدی فراگیر بر روی باغ بود(همان)

باغ ها در رابطه مستقیم با عمارت هایشان قرار داشتند بطوریکه عمارت ها بخش مرکزی باغ را اشغال می کردند. در داخل عمارت «تختگاه» معرف مرکز آن و در نتیجه در زمانی که شاه در آن قرار داشت، نشانگر مرکز جهان بود(همان، ۲۸۶). آب وسیله اساسی ایجاد باغ بوده است(ویلبر ۱۳۴۸: ۲۰) و در مورد باغ زاغان هم عنصر آب از اهمیت فوق العاده برخوردار بوده است. بخشی از آب مورد نیاز باغات هرات از جوی «مالان» یا «هریرود» تامین می شده است. مالان از میان روستاها، مزارع و بلوکات هرات عبور کرده و در مسیر حرکت خود تمامی باغات و مزارع را آب می دهد(طیبی ۱۳۶۸: ۴۵). بر طبق نوشته حافظ ابرو در فصل تابستان باغ زاغان مشحون از گل های ارغوانی بود(حافظ ابرو ۱۳۷۲: ج ۳، ۴۹۰) و درختان صنوبر (هروی، ۱۳۴۹: ۲۹ - ۲۷) بدان صفای خاصی داده بود. این باغ ها با طرح چهار بخشی که در مرکز آن یک آبنا یا یک حوض قرار دارد(روبیه را ۱۳۹۲: ۱۸)، تمایز می یافتند. در اشعار سید حسین ابیوردی^{۱۳} از شعرای دربار تیموری حوض بزرگ باغ زاغان خودنمایی می کند:

کرد حوض او که بحر قلزم است بلکه صد قلزم بنزد او کم است

در بیت فوق ابیوردی حوض بزرگ صحن باغ زاغان را با دریای قلزم یا سرخ مقایسه می کند. خواند میر نیز از حوض باغ زاغان سخن گفته است(خواندمیر بی تا: ۴، ۱۷۸). ابیوردی در توصیف باغ زاغان به گنجره مرتفع عمارت یا کوشک باغ زاغان اشاره می کند(هروی ۱۳۴۹: ۲۸).

نقشه حومه هرات و باغ‌هایش در دوره تیموریه (آن).

نقشه حومه هرات و باغ‌های آن در عصر تیموری (برناردینی ۱۳۹۲: ۲۷۸).

۳. زاغان به مثابه تختگاه امیران تیموری

یکی از معدود نویسندگانی که از وضعیت باغ زاغان در عصر ملوک کرت اشارات مختصری دارد، حافظ ابرو جغرافیدان و مورخ عصر تیموری است. وی در کتاب خود در مواجهه و تقابل ملک غیاث الدین کرت و امیر تیمور به باغ زاغان و جایگاه سیاسی آن اشاره دارد. ملک غیاث الدین پس از قدری مقاومت در اوایل محرم سال ۷۸۳ قمری (حافظ ابرو ۱۳۸۹: ۲۱۰) یا به روایتی دیگر در سال ۷۸۲ قمری (خوندمیر ۱۳۴۵: ۲۷) در برابر تیمور از در اطاعت درآمد و «در باغ زاغان با انواع تحف و هدایا به بساط بوس حضرت صاحب قرانی تشریف جست» (حافظ ابرو ۱۳۸۹: ۲۱۰). بعد از چیرگی امیر تیمور گورکانی بر هرات، وی این محل را به منزله محل اقامت خود برگزید و کوشک باغ زاغان را تختگاه خویش ساخت. سیطره تیمور بر باغ زاغان نشانی از جابجایی قدرت است و از آن پس اغلب، شاهزادگان تیموری بر زاغان حکمرانی می کردند. در واقع از دوران سیطره امیر تیمور گورکانی بر هرات وی این محل را به منزله محل اقامت خود برگزید. با این حال در عصر تیمور سمرقند پایتخت امپراتوری تیموری بود و لذا باغ زاغان در آن دوره مرکزیت

امپراتوری تیموری نبود و صرفاً هنگامی که تیمور به هرات می آمد، در آن سکنی می گزید. اهمیت افزون تر باغ زاغان به عصر سلطنت شاهرخ پسر تیمور برمی گردد. شاهرخ پایتخت را از شهر سمرقند به هرات منتقل کرد و باغ زاغان را محل اقامت و فرمانروایی خود قرار داد (خوندمیر ۱۳۴۵: ۲۷؛ برناردینی ۱۳۹۲: ۲۸۲). از این تاریخ تا تقریباً سقوط تیموریان زاغان مرکز ثقل دولت تیموری بوده است. این مکان به محل برگزاری ملاقات های سیاسی، و پذیرش سفرا و ایلچیان مبدل شد. چنانکه گفته شد زاغان در عصر شاهرخ به مثابه تختگاه و قلب امپراتوری تیموری به شمار می آمد. بعد از اینکه شاهرخ در هنگام خروج از مسجد جامع هرات در سال ۸۳۰ هجری قمری توسط احمد لر کارد خورده و زخمی شد^{۱۴}، او را به زاغان انتقال دادند و «جراحان» به معالجه او اقدام کردند (اسفزاری ۱۳۳۹: ج ۲، ۸۵).

اما زاغان بیش از هر زمان دیگری در عصر سلطنت سلطان حسین درخشید. طبق روایت منابع تاریخی در سلطنت سلطان حسین «خراسان به نوعی آبادان شده بود که هرگز مثل آن نبوده» و در این زمان «ده هزار ملا و طالب علم در شهر هرات جمع آمده بودند و معاش ایشان از از انعام پادشاه و امرا می گذشت» (قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۳۵). در چنین وضعیتی علما و دانشمندان از ممالک مختلف اسلامی عازم شهر هرات شده (نویسی، ۱۳۲۳: ۶۵ و ۷۹ و ۶۳: ۱۹۶۵، Bertel's ۲۲۲) و در زاغان به دیدار سلطان حسین و دیگر امرا و وزرا بار می یافتند. نویسی وزیر دانشمند این عصر خود رهبر نهضتی فرهنگی بود که در آن ساخت و تاسیس مدارس (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۶۸۱) و خانقاه ها و باغات جزء خط مشی فرهنگی وی به شمار می رفت^{۱۵} و جهان بینی عرفانی او حتی معماری را هم تحت تاثیر خود قرار داده بود (Sharifi, ۲۰۲۵: ۸۴).

بخش قابل توجهی از اطلاعات و داده های تاریخی درباره باغ زاغان به دوران سلطنت سلطان حسین بايقرا برمی گردد. خواندمیر در حبيب السیر باغ زاغان را «سریر جهانبانی» (خواندمیر، ۱/۴ بی تا: ۱۳۶ و ۱۳۵) سلاطین گورکانی دانسته است. کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی در توصیف آغاز سلطنت «معز السلطنه و الدنیا و الدین ابوالغازی میرزا سلطان حسین» اظهار می دارد که وی پس از سرکوب جمعی که داعیه طغیان و شورش داشتند، توانست مملکت خراسان را تصرف کند و «روز جمعه عاشر رمضان پیش از نماز به عون عنایت پادشاه کارساز از راه کوچه خیابان عزیمت نمود و در باغ زاغان بر سریر سلطنت خاقان جم فرمان نزول اجلال فرمود» (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳: ج ۲، ۱۰۰۲). بدین ترتیب سلطان حسین بايقرا در مقر سلطنت یعنی باغ زاغان جای گرفت و به ترتیب امور و تنظیم مصالح جمهور مشغول شد و از ولایت بلخ و حدود بدخشان تا ولایت مازندران زیر فرمان وی قرار گرفت.

جایگاه باغ زاغان بیش از هر جای دیگری در منازعات و جنگ های داخلی تیموریان روشن می شود. در جنگ و کشمکش های داخلی میان شاهزادگان و امرای تیموری، زاغان، نماد و نشانگان سلطنت تیموری بود بطوریکه دست یافتن بر باغ زاغان به منزله نوعی احراز قدرت و مشروعیت بود و شاهزادگان در جنگ قدرت، این مکان و سلطه بر آن

را به مثابه تختگاه سلطنت تلقی می کردند. با چند نمونه می توان این ادعا را به اثبات رساند. حسین بایقرا (حک: ۸۷۵ - ۹۱۱) از شاهزادگان تیموری خود یک بار در دوران سلطنت سلطان ابوسعید تیموری (حک: ۸۵۴ - ۸۷۳) درصدد تصرف باغ زاغان و شهر هرات برآمده بود. بر طبق نوشته میرخواند حسین میرزا^{۱۶} در ۲۴ ذی القعدة ۸۶۵ هجری قمری «از جانب کوه مختار و کوچه خیابان به باغ زاغان فرود آمد و دست به محاصره شهر زد، اما شهر چنان مضبوط بود و مردم چنان در دفاع از شهر مصمم شده بودند که سلطان حسین نتوانست شهر را مسخر سازد و به ناچار از بیرون شهر برخاست و ...» (میرخواند، ۱۳۷۳: ۱۱۹۷).

اما یکی از نمونه های مهم بحران در پایتخت تیموری، کودتای میرزا یادگار محمد^{۱۷} در سال ۸۷۵ قمری علیه سلطان حسین بایقرا و جایگاه باغان زاغان در آن میانه است. در اغلب تواریخ نقل است که میرزا یادگار محمد زمانی که سلطان حسین از «پل سالار» به جانب «قلعه نرتو»^{۱۸} خارج شده بود، در روز جمعه ششم محرم سال ۸۷۵ قمری به هرات وارد شده و خطبه به نام او خوانده شد (اسفزاری ۱۳۳۹: ج ۲، ۳۵۱ و ۳۵۰؛ دولتشاه سمرقندی ۱۳۸۲: ۵۳۰؛ قزوینی ۱۳۸۶: ۲۳۴). طبق نوشته اسفزاری یادگار محمد میرزا در فرصت مناسب که سلطان حسین از هرات دور شده بود و در شهر هیچ ضابط و حاکمی نبود، به شهر یورش آورد و روز دوشنبه به باغ زاغان وارد شد و بر تخت امیران تیموری جلوس کرد (اسفزاری ۱۳۳۹: ج ۲، ۳۵۱ و ۳۵۰). با این کودتا برخی مقامات شهر هرات از جمله شیخ بایزید کوتوال^{۱۹} قلعه اختیارالدین به یادگار محمد پیوستند (همان: ۳۵۴ و ۳۵۳). یادگار محمد میرزا پس از چیرگی بر هرات امرای ترکمان را در باغ ها و عمارات سلطانی سکنی داد (همان: ۳۶۶). یادگار محمد در باغ زاغان به عیش و عشرت مشغول بود و امرا و لشکریان او «هر یکی با شاهی خفته و هر کس با حریفی نهفته ...» (دولت شاه سمرقندی ۱۳۸۲: ۵۳۰) بودند. بعد از مدتی، رفتار ظالمانه امرای یادگار محمد بر مردم شهر هرات آنان را دچار استیصال کرد (همان: ۳۵۲). سلطان حسین و وزرایش درصدد چاره جویی برآمدند. تصرف زاغان به مثابه تصرف پایتخت و مقر سلطنت تیموری به حساب می آمد و می بایست به سرعت اقداماتی صورت گیرد. اکثر وزراء و سپهسالاران سپاه سلطان حسین نظر بر آن داشتند که در روز روشن به باغ زاغان محل سکنی یادگار محمد حمله برند اما نوایی این رای را نپسندید و شب را زمان یورش مناسب دانست (خواندمیر ۱۳۷۸: ۵۷). امیر تیموری تدبیر نوایی را نپسندید و شب هنگام به سوی باغ زاغان حمله کردند.

بدین ترتیب سلطان حسین بایقرا از حدود مرغاب با هزار سوار جنگی به هرات یورش آورده و در نصف شب چهارشنبه بیست و هفتم سال ۸۷۵ هجری قمری به هرات رسید (قزوینی ۱۳۸۶: ۲۳۵). نیروهای سلطان حسین پس از رسیدن به درب باغ زاغان به ضرب تبرزین قفل دروازه را شکسته و وارد باغ شدند (دولت شاه سمرقندی ۱۳۸۲: ۵۳۰). در حالی که سپاه تیموری عازم تهاجم به باغ زاغان بود، اما در اردوی مقابل خواب و غفلت چیرگی یافته بود بطوریکه دولت شاه سمرقندی اظهار می دارد:

آن شب یادگار میرزا مست در بر محبوبه خفته بود و با سر و صدای سپاهیان سراسیمه برخاست و درصدد بود تا خود را در گوشه باغ زاغان پنهان سازد اما جمعی از خواص سلطان او را دستگیر و به نزد سلطان حسین آورده و به قتل رساندند (دولت‌شاه سمرقندی ۱۳۸۲: ۵۳۱ و ۵۳۰). اسفزاری هم از چیرگی خواب و غفلت در سپاه یادگار محمد سخن گفته است. یادگار میرزا با دو سه تن از نوکران در بام کوشک زاغان در خواب بودند، و در این زمان به دستور سلطان حسین جمعی بر سر یادگار میرزا رفته او را در خواب گرفته (اسفزاری ۱۳۳۹: ج ۲، ۳۶۳ - ۳۶۰) و به قتل رساندند (دولت‌شاه سمرقندی ۱۳۸۲: ۵۳۱ و ۵۳۰). بدین ترتیب خراسان تحت سیطره مجدد سلطان حسین قرار گرفت.

مولانا کمال الدین عبدالواسع در تاریخ واقعه یادگار محمد این شعر را سروده است:

شد شهر صفر شهید و هم «شهر صفر»
از سال شهادتش دهد باز خبر
(قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۳۵).

اسفزاری در مواضع دیگر کتاب همه به غارت باغ زاغان در هنگامه بحران ها و شورش ها اشاره دارد (اسفزاری ۱۳۳۹: ج ۲، ۳۶۶).

۴. زاغان به منزله جشنگاه سلطنتی

در عصر تیموری به جز سمرقند دیگر شهرها روی آسایش و رفاه به خود ندیدند ولی جانشینان تیمور برخلاف او به عمران و آبادانی و امور فرهنگی عنایت ویژه ای داشتند. برخی از نوادگان تیمور همچون الغ بیگ در زمره دانشمندان عصر خود به شمار می رفتند. همین طور چنانکه نوایی در مجالس النفاث اظهار داشته است در زمان بایسنقر میرزا و به همت عالی او انواع هنرها به مرتبه اعلی رسید (۱۳۲۳: ۳۱۴). در چنین فضایی باغ زاغان بیش از پیش نقش برجسته ای در برگزاری مناسبت های اجتماعی و فرهنگی یافت بطوریکه بسیاری از مراسم و جشن های سلطنتی در این باغ برگزار می شد. شاهرخ فرزندش بایسنقر را مامور کرد تا در باغ زاغان (و باغ سفید) با استمداد از شعرا و ادبا به سره کردن اشعار و دیوان شعرای فارسی از جمله شاهنامه فردوسی مشغول شوند (طیبی ۱۳۶۸: ۳۱) و فرزند دانش پرور و عالم شاهرخ در این زمینه دست به اقدامات مهمی زد (همان، ۵۰). در باغ زاغان نقاشان مشهور عصر همچون میرک، نقاش و رییس کتابخانه سلطنتی سلطان حسین، کمال الدین بهزاد نقاش معروف اهل هرات، مورخانی همچون حافظ ابرو، معین الدین اسفزاری، شعرا و عرفای عصر همچون مولانا عبدالرحمان جامی، عبدالرزاق سمرقندی و وزرای همچون امیر علیشیر نوایی شمع محفل و مجالس آن زمان بود.

خواند میر درخصوص برگزاری مراسم جشن در این باغ اشاراتی دارد. به نوشته وی باغ زاغان «همواره مسکن حضرت خاقان مغفور (یعنی شاهرخ) بوده و حالا در ایام جشن و سور صاحب قران موید منصور (یعنی سلطان حسین) بدانجا تشریف می آورد و به ترتیب چهار طاق^{۲۰} و دیگر اسباب طوی و سرور اشارت می فرماید» (خوندمیر ۱۳۴۵: ۲۷). آغاز سلطنت سلطان حسین نزدیک روز عید بود و در روز عید امیر علیشیر نوایی قصیده هلالیه را سرود و در روز عید و جشن و سرور در باغ زاغان و در حضور حاضران و میهمانان آن را خواند.

توصیف مجالس بزم و شادی شاهانه در باغ زاغان (خواندمیر، بی تا: ج ۴، ۱۷۹ و ۱۷۸) از جمله کارکردهای این باغ بزرگ بوده است. برای اینکه گوشه ای از فضای درونی این باغ سلطنتی که قرار بوده مراسم جشن سلطنتی در آن برگزار شود، روشن شود، شایسته است به روایتی از تاریخدان نامی سده ۹ هجری و مهمترین مرجع درباره باغ زاغان^{۲۱} یعنی اسفزاری متوسل شویم که از قضا خود اهل اسفزار یکی از نواحی تابعه هرات آن روزگار به شمار می آمد^{۲۲}. وی درباره باغ زاغان می نویسد:

«و باغ زاغان که مشحون بود بنفایس جواهر و ظروف فضا^{۲۳} و ذهب^{۲۴} و اسبان بدوی و زینت های مرصع و غرایب سلاح [و سلب]، و رغایب کتب و چینی آلات، و عجایب طرایف و تنسوقات^{۲۵} و ...» (اسفزاری ۱۳۳۹: ج ۲، ۱۹). همین طور مورخ سترگ دیگر این دوران یعنی خواند میر درخصوص باغ زاغان می نویسد: «و صنایع و محترفات راست کوچه در باغ را تا کنار حوض از ساختن چهار طاقهای پر تزئین و دکاکین غرابت آئین غیرت نگارخانه چین و رشک افزای بروج و چرخ برین گردانیدند» (خواندمیر بی تا: ج ۴، ۱۷۸).

از توصیفات پیشین روشن می شود که مکان باغ زاغان که با وسایل و تجهیزات گرانبها از جنس طلا و نقره و کاسه و بشقاب های چینی تزئین شده بود. با تتبع در مراجع این دوران می توان گفت از باغ زاغان به منظور برگزاری جشن های زیر استفاده می شده است:

الف) جشن آغاز سلطنت و پادشاهی:

این جشن و سرورهای مربوط به اصطلاح تاجگذاری و آغازگاه سلطنت امیران تیموری با حضور اقشار گوناگون اجتماعی انجام می شده است (خوندمیر ۱۳۴۵: ۲۷). در واقع اساسا برگزاری این جشن ها به منظور نوعی معرفی و رسمیت دادن امیر جدید تیموری به طبقات و گروه های اجتماعی بوده است. ضمن اینکه با بار دادن به مردم قدرت و سطوت و شوکت سلطنت به مردم القاء می شد.

ب) مراسم عقد و ازدواج شاهزادگان و امرای تیموری:

حافظ ابرو در جلد سوم کتاب زبده التواریخ و در شرح وقایع سال ۸۱۶ قمری با عنوان «ذکر تزویج امیرزاده اعظم جوانبخت محمد جهانگیر بن امیرزاده اعظم محمد سلطان بهادر» به توصیف مراسم ازدواج این امیرزاده تیموری با شاهدختی از ایل برلاس^{۲۶} می پردازد. طبق گفته حافظ ابرو در روزی سعد و ساعتی مبارک مراسم با حضور اقشار مختلف اجتماعی از جمله «اکابر و اشراف و ائمه و سادات و علما و قضات» در باغ زاغان برگزار شد و در روز پنج شنبه جمادی الاخر سال ۸۱۶ عقد نکاح منعقد شد (۴۸۹ و ۴۹۰).

نمونه های دیگری از برگزاری مراسم ازدواج در باغ زاغان را خواندمیر نقل کرده است. برگزاری مراسم ازدواج محمد جهانگیر مراسم عقد ابومنصور مظفر حسین گورکان و خانزاده خانم در باغ زاغان در اوایل سال ۸۹۲ قمری برگزار شد و حضرت شیخ الاسلامی مولانا سیف الدین احمد التفتازانی خطبه عقد این مراسم را قرائت کردند (خواندمیر بی تا: ۴، ۱۷۹). شاهی دیگر مراسم عروسی مظفر حسین است. در اشعار حسین ابیوردی عروسی مظفر حسین به زیبایی هر چه تمام تر توصیف شده است. مراسم عروسی مورد نظر به مدت طولانی در باغ زاغان برپا بود و «ساقیان سیمین ساق» و «مطربان خوش الحان» قیامت برپا کرده و میزبانان نقل و کباب پخش می کردند (هروی ۱۳۴۹: ۲۹).

ج) جشن تولد شاهزادگان:

به عنوان نمونه می توان به برگزاری جشن تولد حسیه سلطان اشاره کرد:

در وقایع سال ۸۱۵ فصیحی خوفاقی نوشته است: «ولادت حسیه سلطان خان زاده بیگم بنت السلطان الغ بیگ گورکان فی یوم عاشر جمادی الاول موافق لوثیل به هراه به باغ زاغان و شهر را آئین بسته انواع سور و سرور و بهجت و حضور روی نمود» (قاسم بن یوسف ابونصیری هروی ۱۳۴۷: پاورقی ص ۲۶؛ هروی ۱۳۴۹: ۳۱). نمونه دیگری از برگزاری جشن تولدهای منعقد در باغ زاغان جشن و سرور به مناسبت تولد بایسنقر میرزا است. در این جشن باشکوه باغ زاغان آینه بندان و آذین بندی شد (هروی ۱۳۴۹: ۳۰).

د) برگزاری مراسم ختنه سوران:

بنابر روایت اسفزاری مراسم ختنه سوران ابراهیم سلطان فرزند علاء الدوله میرزا در باغ زاغان برگزار گردید. طبق فرمان سلطنتی مقرر شد هنرمندان و ارباب حرف هر یک در درون باغ زاغان خیمه و خرگاه برپا کنند «و هنرمندان باریک نظر و استادکاران هنرپرور، قبه های بدیع و چهار طاقهای رفیع برافرازند و کوچه و بازار و در و دیوار را باطلس رومی و کمخاب^{۲۷} فرنگی و دیبای چینی و انواع حلی و حلل آراسته سازند...» (ج ۲، ۱۳۴ و ۱۳۵). علاء الدوله بساط جشن و شادی را در باغ زاغان مهیا کرد و روز و شب با نوای رامشگران مردم و حاضران به شادی و بهجت مشغول شدند. سپس گروه های مختلف هنرمندان و پیشه وران به فرمان شاه در باغ زاغان گرد آمده و با نواختن موسیقی شروع به

رقص و شادی نمودند. در این جشن گروه های مختلف اجتماعی از فرودستان گرفته تا فرادستان شرکت داشتند (سفراری ۲ : ۱۳۵). ابیوردی یا باوردی در کتاب خود «چهار تخت» باغ زاغان و محفل های سرور آن را توصیف کرده است (هروی ۱۳۴۹ : ۲۹ - ۲۷).

بعد از برافتادن سلسله تیموریان، هرات و باغ زاغان به دست صفویان افتاد و در عصر صفوی زاغان جایگاه پیشین خود را از دست داد و به یک باغ در مقیاس محلی تبدیل شد. در دوران سلطنت شاه اسماعیل صفوی شاهد برخی تغییرات هستیم. زمانی که شاه اسماعیل پس از جنگ مرو^{۲۸} و شکست از بکان و قتل شیبک خان به تاریخ ۷ رمضان ۹۱۶ ه. ق وارد هرات شد، در ۲۰ رمضان در باغ «جهان آرا» بر تخت سلطنت امرای تیموری جلوس کرد (واصفی ۱۳۴۹ : ۲۵۰-۲۴۷). این رخداد به طور نمادین نشان می دهد که باغ جهان آرا جای زاغان را در شهر هرات عصر صفوی گرفته بود. یعنی باغ زاغانی که در نیمه دوم قرن ۹ و اوایل قرن دهم هجری قلب امپراتوری و اقامتگاه امیران تیموری بود، در عصر صفوی حتی جایگاه خود را در شهر هرات هم از دست داده بود. باوجود این باغ زاغان به عنوان محلی برای پذیرایی از سفرا و پادشاهان همچنان در عصر صفوی مورد استفاده قرار می گرفت. به عنوان شاهد اسکندر بیگ ترکمان اشاره دارد که محمد همایون پادشاه گورکانی هند از راه سیستان به هرات آمد و در هرات مورد استقبال قرار گرفت و مدتی پادشاه گورکانی علاوه بر باغ جهان آرا در باغ زاغان به گردش و تفریح پرداخت (اسکندر بیگ ترکمان ۱۳۸۷ : ۹۸).

اما متأسفانه بعد از عصر صفوی گو اینکه نامی از زاغان در میان نیست و به قول محققان این حوزه هیچ یک از باغ های تیموری از جمله باغ زاغان تا دوران بعد باقی نماندند (ویلبر ۱۳۴۸ : ۶۸ ؛ برناردینی ۱۳۹۲ : ۲۷۷). به نظر مایل هروی «جای آن باغ باشکوه را امروز می توان تعیین کرد اما دهاتیان خانه ها ساخته اند و هم باغ های خورد و بزرگی از آن باغ تعبیه کرده اند. حالا باغ زاغان بحیث قریه ای درآمده و بطرف شمال غرب ربع فرسنگ از شهر کهنه هرات بعید است» (هروی، ۱۳۴۹ : ۳۲). به گفته فکری سلجوقی تا اکنون مقداری از اراضی باغ زاغان به همان نام تاریخی اش معروف و نامبردار است و در دفتر املاک هرات نیز به نام اراضی باغ زاغان ثبت است.

جدول شماره ۱ :

باغ زاغان و کارکردهای آن

دوران آل کرت	زمان تاسیس
غرب شهر هرات تاریخی	مکان
متشکل از کوشک مرکزی با کنگره مرتفع، چهار طاقی ها، دکاکین و حوض	ساختار درونی
عصر تیموری به ویژه دوران فرمانروایی شاهرخ و سلطان حسین بایقرا	دوران شکوه
فروپاشی تیموریان و برآمدن صفویه	دوران افول
درختان صنوبر و گل های ارغوانی	پوشش گیاهی
اجتماعی: محل برگزاری جشن های سلطنتی از جمله مراسم به تخت نشستن امیران تیموری، ازدواج های شاهزادگان، جشن تولدهای امرا و شاهزادگان و مکان برگزاری مراسم ختنه سوران با حضور اقشار مختلف اجتماعی سیاسی: تختگاه حکام آل کرت و سلاطین تیموری، محل ملاقات های سیاسی و پذیرش ایلچیان فرهنگی: برگزاری جشن ها با حضور هنرمندان بزرگ عصر و تفریح و تفرج امرا و بزرگان در آن	کارویژه ها

۵. نتیجه:

نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که زاغان در ابتدا روستایی در هرات بوده است که بعداً باغ زاغان در آن حدود احداث و ملوک کرت در آن کوشکی بنا نهادند. زاغان از جمله باغ‌های بزرگ واقع در خارج شهر هرات بود و امرای آل کرت از این باغ به منزله تختگاه و مرکز اقامت خود استفاده می‌کردند و بعدها با تصرف این باغ به دست امیر تیمور گورکانی، سلاطین تیموری از آن بهره می‌گرفتند. در عصر شاهرخ و سلطان حسین، زاغان به مثابه قلب امپراتوری تیموری به شمار می‌آمد و هنرمندان، استادکاران و عالمان و دانشمندان مختلف در آن جا به حضور سلاطین تیموری بار می‌یافتند. با سقوط تیموریان زاغان اهمیت پیشین خود را از دست داده و در عصر صفوی صرفاً به یک باغ در مقیاس محلی - منطقه‌ای تبدیل شد. چنانکه گفته شد، باغ زاغان را می‌توان در سنت باغ‌های ایرانی - اسلامی تجزیه و تحلیل کرد؛ یعنی باغی با ساختاری متشکل از جوی‌ها با محورهای آب در درون باغ و حوض بزرگ، انبوه درختان سایه‌دار و انواع و اقسام گل‌ها و کوشک مرکزی.

سه کارکرد باغ زاغان به شرح زیر بوده است:

۱- از نقطه نظر اجتماعی باغ زاغان به مثابه یک میانجی برای ملاقات گروه‌ها و اقشار مختلف اجتماعی با امرا و بزرگان عصر تیموری عمل می‌کرد. در واقع باغ زاغان محلی برای گرد همایی اصناف و گروه‌های مختلف اجتماعی بود که به دعوت امرا و وزیرای تیموری، هنرهای خود را در مراسم و جشن‌های گوناگون عرضه می‌کردند. در محل باغ دکابینی مشحون از ظروف و اسباب و آلاتی از جنس طلا و نقره ایجاد شده بود که خواندمیر آن را با نگارخانه چین مقایسه کرده است. مساله مهم دیگر از وجهه نظر اجتماعی اینکه باغ زاغان محلی به منظور برگزاری جشن‌های تاجگذاری همچون جشن تاجگذاری سلطان حسین بایقرا و مراسم آغازین سلطنت امیران تیموری بود و در این جشن‌ها اقشار گوناگون اجتماعی در محل باغ زاغان حضور می‌یافتند و امیران تیموری از طریق برگزاری این جشن‌ها، آغاز سلطنت خود را به مردم اعلام می‌کردند. در واقع حضور اقشار مختلف مردم در جشن‌های تاجگذاری در باغ زاغان از الزامات این مراسم بود.

۲- از وجهه نظر سیاسی، باغ زاغان به مثابه تختگاه و محل اقامت سلاطین تیموری همچون شاهرخ و سلطان حسین بایقرا شناخته می‌شده است. باغ زاغان از این جهت حائز اهمیت بوده است که تصرف آن محل توسط مخالفان بسان از بین رفتن سلطنت و قدرت یک سلطان به شمار می‌آمد. جایگاه باغ زاغان بیش از هر جای دیگری در منازعات و جنگ

های داخلی تیموریان روشن می شود. در کشمکش های داخلی میان شاهزادگان و امرای تیموری، زاغان، نماد و نشانگان سلطنت تیموری بود بطوریکه دست یافتن بر باغ زاغان به منزله نوعی احراز قدرت و مشروعیت بود. تصرف این باغ در جدال میان آخرین حاکم آل کرت و امیر تیمور گورکانی نمادی از جابجایی قدرت به شمار می آید. در عصر تیموری شاهزادگان رقیب درصدد تصرف این باغ و درواقع دستیابی به تاج و تخت تیموری بودند. به عنوان شاهد یادگار محمد در سال ۸۷۵ این باغ را تصرف و مدت کوتاهی تخت تیموری را تصاحب کرد.

۳- از نظر تاریخ فرهنگی باغ زاغان به منزله یکی از مکان های اصلی جشن و سرور و تفریح، برگزاری ازدواج های امیر زادگان، محل جشن تولد شاهدخت ها و شاهزادگان تیموری، و حتی برگزاری میهمان هایی با حضور هنرمندان عصر اعم از نقاشان، خطاطان و تذهیب کاران همراه با مراسم رقص و آواز جایگاه ویژه ای در آن دوران داشته است.

کتابنامه

اسفزاری، معین الدین محمد زمچی (۱۳۳۸)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، به تصحیح سید محمد کاظم امام، بخش اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

اسفزاری، معین الدین محمد زمچی (۱۳۳۹)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، به تصحیح سید محمد کاظم امام، بخش دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۸۷) *تاریخ عالم آرای عباسی*، (کتاب اول)، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم.

امیر علی شیر نوایی «فانی» (۱۳۴۶)، به کوشش محمد یعقوب واحدی جوزجانی، کابل: بی نا.

بارتولد، و. (۱۳۶۰)، *زندگانی سیاسی میرعلیشیر نوایی*، ترجمه دری از زبان انگلیسی میرحسین شاه، به اهتمام آیخان بیانی، کابل: وزارت اطلاعات و کلتور، چاپ دوم

برناردینی، میکال (۱۳۹۲) «باغ های سمرقند و هرات»، در: *باغ های اسلامی*، ترجمه مجید راسخی، تهران: روزنه

برهان قاطع (۱۳۴۲) محمد حسین خلف تبریزی، جلد ۱، ذیل مدخل «باغ زاغان»، به اهتمام محمد معین، تهران: ابن سینا، چاپ دوم.

بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۵) *تاریخ بیهقی*، به کوشش خلیل خطیب رهبر، ج ۱، تهران: انتشارات مهتاب، چاپ دهم

حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله بن لطف الله (۱۳۷۲)، *زبده التواریخ*، به تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، ج ۳، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله بن لطف الله (۱۳۴۹)، *جغرافیای حافظ ابرو بخش خراسان*، به کوشش مایل هروی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۹)، *تاریخ سلاطین کرت*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: مرکز میراث مکتوب

حسن بیگ روملو (۱۳۸۴)، *احسن التواریخ*، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: انتشارات اساطیر

خواند امیر، غیاث الدین بن همام الدین (بی تا)، *تاریخ حبیب السیر*، به کوشش دبیرسیاقی، جلد ۴، تهران: انتشارات خیام. خواند امیر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۷۸)، *مکارم الاخلاق*، به تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: مرکز میراث مکتوب.

خوند امیر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۴۵)، *فصلی از خلاصه الاخبار*، با مقدمه حواشی و تعلیقات گویا اعتمادی، بی جا: بی نا، چاپ دوم.

خواند امیر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۷۲)، *مآثرالملوک به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.

دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۶۶)، *تذکره الشعراء*، به همت محمد رضانی، تهران: انتشارات پدیده خاور، چاپ دوم.

دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲)، *تذکره الشعراء*، به اهتمام و تصحیح ادوارد براون، تهران: انتشارات اساطیر.

روبیہ را، ماریا خزوس (۱۳۹۲)، «باغ اسلامی همچون کنایه ای از بهشت»، در: *باغ های اسلامی*، ترجمه مجید راسخی، تهران: روزنه

طیبی، عبدالحکیم (۱۳۶۸)، *تاریخ هرات در عهد تیموریان*، تهران: انتشارات هیرمند.

عالمی، مهوش (۱۳۹۲)، «باغ ایرانی: انواع و شکل ها»، در: *باغ های اسلامی*، ترجمه مجید راسخی، تهران: روزنه

عبدالرزاق سمرقندی، کمال الدین (۱۳۸۳)، *مطلع السعدین و مجمع البحرین*، ج ۲، دفتر دوم، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فرهنگ نفیسی (۱۳۵۵)، علی اکبر نفیسی (ناظم الاطبا)، جلد ۱، ذیل مدخل «باغ زاغان»، تهران: انتشارات خیام

قاسم بن یوسف ابونصیری هروی (۱۳۴۷)، *رساله طریق قسمت آب قلب*، به تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

میرخوند، محمدین خاوند شاه بلخی (۱۳۷۳)، *روضه الصفا، تهذیب و تلخیص عباس زریاب*، جلد ۲، تهران: انتشارات علمی.

نصرآبادی، محمد طاهر (۱۳۷۸)، *تذکره نصرآبادی*، به تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، ج ۲، تهران: انتشارات اساطیر.

نوائی، امیر علیشیر (۱۳۲۳)، *مجالس النفایس*، به سعی و کوشش علی اصغر حکمت، تهران: بی نا.

واصفی، زین الدین (۱۳۴۹)، *بدایع الوقایع*، به تصحیح الکساندر بلدروف، ج ۲، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، چاپ دوم

ویلبر، دونالد (۱۳۴۸) *باغهای ایرانی و کوشکهای آن*، ترجمه مهین دخت صبا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

هروی، سیف بن محمد به یعقوب (۱۳۵۲) *تاریخ نامه همراه*، به تصحیح محمد زبیر الصدیقی، به سعی و اهتمام خان بهادر خلیفه محمد اسدالله، تهران: کتابفروشی خیام، چاپ دوم

هروی، مایل، (۱۳۴۹)، «باغ زاغان»، در: *مجله آریانا*، سال بیست و هشتم، شماره ۴، صص ۲۷ - ۳۲

همایون، سرور (۱۳۸۰)، *هرات در دوره تیموری ها*، پشاور: بی نا.

قزوینی، یحیی بن عبدالطیف (۱۳۸۶)، *لب التواریخ*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

References

Sharifi, Mohammad Ashraf, (۲۰۲۵), "Amir Alisher Nawayi Spiritual Status and his role in the construction of historical and Public welfare buildings during the Timurid Period", *Integrated Journal for Research in Arts and Humanities*, Vol. ۵, No. ۴, PP. ۸۴-۸۹

Бертельс Е.Э. (۱۹۶۵), *Избранные труды*, Навои и Джами. Москва: Наука.

پی نوشت ها:

^۱. درست است که واژه پردیس پارسی با واژگان انگلیسی Paradise و فرانسه Paradis هم ریشه است ولی در زبان های امروزی فرانسه و انگلیسی از آن معنای باغ مستفاد نمی شود، بلکه این دو اصطلاح انگلیسی و فرانسوی بیشتر ناظر بر بهشت و باغ بهشتی است.

^۲. اصطلاح چهار باغ از حیث لغوی به معنی باغی متشکل از چهار قسمت است که به وسیله نهرهای آب از یکدیگر جدا می شوند. در واقع چهار باغ را می توان باغ بزرگی قلمداد کرد که در آن مجموعه از ساخت و سازها همچون کاخ، کوشک، تالار و ... در آن ایجاد شده باشد (عالمی ۱۳۹۲: ۵۹)

^۳. باغ سفید واقع در هرات در عصر ایلخانی حائز اهمیت بوده است (حافظ ابرو ۱۳۸۹: ۱۵۹ و ۱۵۰). این باغ در عصر تیموری محل کاخ بایسنقر فرزند شاهرخ بود. این باغ در موضع بیرونی شهر هرات و در سمت شمالی آن بنا شده بود. دیوارهای کاخ با سنگ یشم چینی تزیین شده بود. در همین کاخ کتابخانه معروف بایسنقر میرزا واقع بود و در آن برجسته ترین خوشنویسان، تذهیب کاران، صحافان و نقاشان به فعالیت مشغول بودند و نسخ عالی شعری بزرگان ادب را نقد و سره می کردند و یا بر آن مقدمه می نوشتند. جعفر تبریزی مدیر و سرپرست کتابخانه بایسنقر واقع در باغ سفید هرات بود (طیبی ۱۳۶۸: ۳۳ و ۳۴).

^۴. شاهرخ پسر چهارم تیمور

^۵. به منظور اطلاع از مقاله هروی بنگرید به (هروی، مایل ۱۳۴۹)، «باغ زاغان»، در: مجله آریانا، سال بیست و هشتم، شماره ۴، صص ۳۲ - ۲۷).

^۶. یکی از باغات معروف تهران و نیز کابل به دلگشا نامبردار بوده است.

^۷. باغ مرغنی واقع در محله مرغنی هرات است (نوایی ۱۳۲۳: ۷۱).

^۸. گازرگاه یکی از محلات هرات بود و باغ گازرگاه در این محله و به نام نامی آن نامبردار شده بود.

۹. در دوران اخیر تمام زمین های باغ دولتخانه به قریه دولتخانه شهرت یافته است و جالب اینکه پل تولکی هم تا امروز به همین نام معروف و در شمال دولتخانه واقع است (امیرعلیشیر نوایی «فانی»، ۱۳۴۶: ۳۶ پاورقی).

۱۰. یورش به هرات بار نخست در سال ۶۱۸ در زمان حیات چنگیز خان صورت گرفته بود.

۱۱. «کوشک» به عمارتی در درون باغ اطلاق می گردد که از چهار طرف به باغ و فضای بیرون چشم انداز داشته باشد. درواقع کوشک را می توان عمارت و کاخ اصلی مرکز باغ تعریف کرد.

۱۲. در عصر تیموری دو فرد شاخص با شهرت بابر می شناسیم؛ از نظر تقدم میرزا ابوالقاسم بابر فرزند بایسنقر و نواده شاهرخ است که وی طی سال های ۷۵۶ تا ۸۶۱ حکومت می کرد. و دیگری ظهیرالدین محمد بابر فرزند عمر شیخ میرزا از نسل پنجم تیمور است. بابر ابتدا در اوایل قرن ۱۰ هجری بعد از پدر والی فرغانه شد و هنگام سفر خود به هرات از باغ زاغان دیدن کرده بود (هروی، ۱۳۴۹: ۳۲). بابر بعدا در برابر ازبکان شکست خورده و امپراتوری گورکانیان را در هند بنیاد نهاد. نکته مهم اینکه بابر علاقه وافری به باغ و باغ سازی داشت و به دستور وی باغات زیادی احداث شد از جمله «باغ بابر» که در عصر او در دامنه کوهی در جنوب غربی کابل ساخته شد.

۱۳. نوایی از سید حسین ابیوردی با اسم و شهرت میر حسین باوردی نام برده است (نوایی ۱۳۲۳: ۹۷). درواقع باورد همان ابیورد است که شهری میان سرخس و نسا بوده است.

۱۴. بعد از سوء قصد به جان شاهرخ در سال ۸۳۰ ق، شماری از متهمان را در قلعه اختیارالدین هرات زندانی کردند (اسفزاری، ۱۳۳۹: ۲، ۸۶ و ۸۵؛ حسن بیگ روملو ۱۳۸۴: ۱، ۳۲۱ - ۳۱۹).

۱۵. برای آگاهی افزون تر بنگرید به (دولت شاه سمرقندی، ۱۳۶۶: ۳۷۵ و ۳۷۶؛ اسفزاری، ۱۳۳۸: ج ۱، ۱۴۵؛ امیرعلیشیر نوایی «فانی» ۱۳۴۶: ۱۸ و ۱۷).

۱۶. حسین میرزا نواده بایقرا و بایقرا پسر عمر شیخ فرزند امیر تیمور است.

۱۷. یادگار محمد فرزند میرزا سلطان محمد بن بایسنقر نواده شاهرخ تیموری بود.

۱۸. «نرتو» از قلاع ناحیه بادغیس هرات و بادغیس همان واژه «باد خیز» است چرا که منطقه بادغیس از دوران قدیم محل وزیدن باد بوده است.

- ^{۱۹}. کوتوال به معنای فرمانده قلعه و در عصر تیموری رئیس پلیس و نظم امور شهر بود. زیر نظر کوتوال شماری از مقامات نظامی همچون «قورچی»، «تورچی»، «داروغه»، «عسس» و «قره سوران» خدمت می کردند (طیبی ۱۳۶۸: ۵۲).
- ^{۲۰}. «چهار طاق» یا «چهار طاقی» در معماری به قبه و گنبدی اطلاق می شود که بر چهار پایه و ستون استوار است و از هر جانب طاقی هلالی دارد و هر یک از طاق های چهارگانه بر دو پایه و ستون نهاده شده است.
- ^{۲۱}. اسفزاری در ۱۷ جا از «باغ زاغان» در جلد دوم اثر خود نام برده است (قاسم بن یوسف ابونصیری هروی ۱۳۴۷: پاورقی ۲۶).
- ^{۲۲}. اسفزاری در مورد زادگاه خود اظهار می دارد که اسفزار از قدیم الایام به «باغچه هرات» نامبردار بوده است (اسفزاری ۱۳۳۸: ج ۱، ۱۰۷).
- ^{۲۳}. سیم و نقره
- ^{۲۴}. زر و طلا
- ^{۲۵}. تنسوقات به معنای اشیاء کمیاب
- ^{۲۶}. برلاس ایل تیمور است.
- ^{۲۷}. کمخاب به معنای جامه ای است که رنگارنگ بافته شده باشد.
- ^{۲۸}. جنگ مرو میان شاه اسماعیل و شیبک خان در سال ۹۱۶ ه.ق. در قریه محمودی واقع در سه فرسخی شهر مرو روی داد، که در نتیجه آن سپاه صفوی پیروز شد.